

ЛЕСЯ МАЛЕВИЧ
ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОМОНІМІЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ГІДРОМЕЛІОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ)

Омонімія як лексико-семантичне явище характеризується тим, що для позначення абсолютно різних предметів позамовної дійсності використовуються слова, які звучать і пишуться однаково, але мають чітко відмежовані одне від одного значення. Для гідромеліоративної термінології актуальні два процеси: по-перше, розподібнення значень полісемантичного слова, їх розходження й утворення нових лексичних одиниць, і, по-друге, випадковий збіг звукової оболонки різних за походженням слів.

Серед гідромеліоративних термінів є зовнішньо-системні омоніми, тобто одиниці, співзвучні із загальноновживаними словами, міжгалузеві або міжсистемні омоніми, які збігаються з термінами інших галузевих термінологій, та внутрішньосистемні омоніми, співзвучні з гідромеліоративними термінами.

Зовнішньосистемна термінологічна омонімія найчастіше виникає внаслідок повного розмежування значень тих гідромеліоративних термінів, які утворені шляхом метафоризації загальноновживаних лексем. Так виникли омоніми *замок* «пристрій для замикання дверей та ін.» і *замок* «конструктивний елемент земляної греблі, призначений для послаблення фільтрації води під спорудою». Ці лексеми первісно могли об'єднуватися за ознакою багатозначності на основі подібності функцій, але в сучасній українській мові зв'язок між їхніми значеннями втрачено. Унаслідок послаблення полісемантичних зв'язків утворились, зокрема, й омоніми *пазуха* «простір між грудьми і одежею, яка до них прилягає» і *пазуха* «відстань між тиловою стіною гідротехнічної споруди і відкосом котловану», *дзеркало* «відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться» і *дзеркало* «водна поверхня відкритих або безнапірних підземних вод».

Формально однакові слова мають абсолютно різну семантику і вживаються у різних функціональних підсистемах мови.

У таких випадках деякі дослідники говорять не про омонімію, а про багатозначність загальноновживаних слів. Справді, розмежувати полісемію, для якої характерні мотивованість, пов'язаність значень, і омонімію як наслідок послаблення зв'язків між значеннями полісемантичного слова доволі важко. А втім, якщо семантична відмінність мовних одиниць не підтримується звуковими відмінностями, то це означає, як зауважував Олександр Потебня, що «думка не потребує більше цієї зовнішньої опори, що вона доволі сильна і без неї, що вона користується для розпізнавання форми іншим, більш тонким засобом, а саме знанням місця, яке займає слово в цілому, буде це ціле мовлення чи схемою форм».

Саме чітка визначеність місця термінів у терміносистемі, їхня належність до певного лексико-семантичного поля, конкретна сфера функціонування, а також повна відсутність зв'язків між значеннями термінів і значеннями співзвучних їм загальноновживаних слів дозволяють розглядати такі найменування як зовнішньо-системні омоніми.

Загальноновживані слова та їхні термінологічні відповідники мають різну сполучуваність, пор. термін *покрівля напірного водоносного горизонту і солом'яна покрівля*. Вони належать до різних синонімічних рядів, пор. термін *покрівля водоносного горизонту, поверхня ґрунтових вод і покрівля, дах, стріха, покриття*.

Такі критерії розмежування омонімічних і полісемічних лексем можуть бути застосовані і щодо гідромеліоративних термінів іншомовного походження, звукове та графічне оформлення яких збігається із загальноновживаними запозиченнями. Так, загальноновживане слово *банкет* означає «урочистий сніданок, обід або вечеря, що влаштовується на честь якоїсь особи або на відзначення певної події». У гідромеліорації *банкет*— це «невисокий земляний захисний насип уздовж верхнього краю каналу». Перша лексема входить до синонімічного ряду *застілля, вечірка, прийом*, друга — до ряду термінів *вал, дамба, кавальєр, шпора*, об'єднаних родовою назвою *земляний насип*. Їх омонімічність виявляється й у сполучувальних можливостях: *гучний банкет* (загальноновживане слово), *похилий банкет*

(термін).

Міжгалузєва термінологічна омонімія, за Валерією Даниленко, характеризується двома обов'язковими ознаками: за термінами закріплені різні дефініції; ці лексеми функціонують у різних терміносистемах. Так, гідромеліоративний термін *призма* має дефініцію «додатковий насип біля відкосу земляної греблі, що виконує функції дренажу». У термінології геометрії за омонімом *призма* закріплена зовсім інша дефініція: «многогранник, основи якого є рівними многокутниками з відповідно паралельними сторонами, а бічні грані — паралелограмами».

Подібно до зовнішньосистемних міжгалузєві омоніми найчастіше виникають унаслідок розвитку полісемії, розщеплення семантики багатозначного слова. Через спільність походження і спільність колишнього значення таких спеціальних найменувань іноді важко встановити чітку межу між термінами-омонімами і багатозначними термінами. Наприклад, гідромеліоративний термін *абразія* «руйнування берегів штучних і природних водойм під впливом вітрових хвиль» та омонімічний йому термін медицини *абразія* «вискоблювання слизової оболонки, ямочки зуба тощо» походять від латинського *abrasio* — збривання, зіскоблювання. Омоніми *екран* (гідромел.) і *екран* (радіотехн.) утворились від французького *ecran* — ширма. Семантичний розвиток омонімів *норма* (гідромел.), *норма* (лінгв.) і *норма* (матем.) розпочався від латинського *norma* — правило, взірець.

Міжгалузєві омоніми — найпоширеніший різновид омонімів у гідромеліоративній термінології. Функціонування міжгалузєвих омонімів у текстах з гідромеліорації не ускладнює їх і не створює проблем двозначного трактування термінологічних одиниць такого типу, оскільки вони належать, як правило, до віддалених терміносистем і мають чіткі дефініції.

Внутрішньосистемна омонімія — наявність співзвучних термінів, що позначають різні поняття однієї галузі — не властива гідромеліоративній термінології: є лише кілька омонімів такого типу.

Омонімічна пара *плац* «елемент одягу поливальника» і *плац* «шар породи, що залягає під ґрунтом» утворилась унаслідок використання різних шляхів лексико-семантичного способу термінотворення: звуження значення загальноживаного слова і метафоричного перенесення того ж найменування на основі подібності за формою. Терміни *ферма* «сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій землі» і *ферма* «деталь дощувальної машини» — омоніми, запозичені з французької мови.

Якщо значення наведених вище омонімів легко розмежувати на основі хоча б мінімального контексту (пор.: *прогумований плац* — *плац четвєртинних відкладів; обводнення ферми* — *двоконсольна ферма з дощувальними насадками*), то валентність іншої пари омонімів дуже схожа: *планування землі* — *планування використання землі*. Перший термін функціонує в терміносистемі зі значенням «переміщення ґрунту з метою вирівнювання поверхні землі», другий — «розроблення планів використання земельних ресурсів на тривалий період».

У гідромеліоративній термінології є назва *бар*, на прикладі якої можна проілюструвати всі види термінологічної омонімії.

Лексема *бар*, пов'язана, очевидно, з давньоруським словом *бара* «болото», у XV ст. функціонувала зі значенням «заболочена земля між двома пагорбами». На початку XIX ст. вона зафіксована із семантикою «перепона, піщана обмілина». Внаслідок семантичної еволюції в сучасній термінології слово *бар* набуло значення: 1) водозлив на гірських потоках, гребінь якого встановлюється на позначці побутового рівня дна річки або близький до неї; 2) відкладення алювію в гирлі або в будь-якому іншому місці потоку, які повністю перекривають русло. Цей термін перебуває в омонімічних відношеннях із загальноживаним словом *бар* (з англ. *bar*) «невеликий ресторан» (зовнішньосистемна омонімія), з гірничим терміном *бар* (з франц. *barre*) «робоча частина врубової машини» (міжгалузєва омонімія), з гідромеліоративним терміном *бар* (з гр. *baros*) «позасистемна одиниця тиску (1 бар = 100 000 Па)» (внутрішньосистемна омонімія).

Безперечно, внутрішньосистемна омонімія — небажане явище в терміносистемі, що призводить до нестійкості спеціальних понять, непорозумінь та практичних помилок, тобто потребує критичного перегляду.

Так, термін *планування* — перший з розглянутої омонімічної пари — міг би бути замінений синонімом *вирівнювання* — однозначним, здатним творити похідні, пор.: *планувальник* — *вирівнювач*; *сплановане дно* — *вирівняне дно*; *суцільне планування* — *суцільне вирівнювання*. Це, з одного боку, зменшило б кількість омонімів, а з іншого — і синонімів у термінології гідромеліорації.

З тих самих міркувань доцільно уніфікувати варіантний ряд *плащ, пласт* на користь частотнішого останнього терміна. Додатковим аргументом на користь такого рішення є те, що утворений шляхом метафоризації термін *плащ*, вступивши в омонімічні відношення з іншим терміном, втратив переваги переосмислених слів (легка запам'ятовуваність, умотивованість, точність тощо).

Невиправданим вважаємо і запозичення іншомовних термінів (*ферма, бар*), омонімічних до вже наявних у терміносистемі мовних одиниць, оскільки це ускладнює функціонування термінології. Для того, щоб зменшити число омонімів такого типу, можливо, варто залучити до активного вжитку замість терміна *ферма*, що позначає основу дощувальної машини, виразно умотивований дериват *зв'язень*, який функціонував у терміносистемі у 20-х — на початку 30-х років.

Однак усталення і кодифікація цього терміна залежить від сприймання його фахівцями і широкого використання в мовній практиці.